

نزهة العقول

اثری دیگر از مؤلف جوامع الحکایات*

علی صفری آق‌قلعه

نزهة العقول فی لطائف الفصول متنی تازه‌یاب شامل چهل فصل است که در هرکدام از فصلهای آن به یکی از ویژگیهای اخلاقی یا مفاهیم دینی و عرفانی پرداخته شده است؛ مواردی چون: توبه، اخلاص، صبر، قناعت، توکل و ... این متن نخستین بار از سوی استاد زنده‌یاد ایرج افشار شناسایی و در نوشته‌ای مندرج در شماره ۵۳ مجله کلک (مرداد ۱۳۷۳ خ) به پژوهشگران شناسانده شد و سرانجام نیز در نیمه نخست سال کنونی متن چاپ‌شده اثر را پشت و پشیمان‌ترین کتابفروشی‌ها دیدیم. چایی که به کوشش استاد افشار و با یاری آقای جواد بشری در دسترس قرار گرفته است.^(۱)

آن‌گونه که از یگانه نسخه شناخته شده نزهة العقول برمی‌آید، نام مؤلف اثر «ابوطاهر محمد بن محمد بن یحیی بن طاهر بن عثمان العوفی»^(۲) - صاحب لباب‌الالباب و جوامع‌الحکایات - است. با مقایسه دو نام درمی‌یابیم که نام این دو شخص و نام پدر و نیاشان با یکدیگر یکسان است و همچنین، با توجه به نسبت «عوفی» در نام هر دو نفر و اینکه هر دو مدتی را در

* گزارش میراث، دوره دوم سال پنجم، شماره ۴۶، مرداد و شهریور ۱۳۹۰، صص ۱۳ تا ۱۴.

هند سپری کرده‌اند، این گمان قوت می‌گیرد که شاید هردو نفر یکی باشند. این نکته‌ای است که مصححان *نزهة العقول* بدان نپرداخته‌اند.

متن *نزهة العقول* به‌ویژه از دیدگاه سبک نثرنویسی دارای شباهت‌های بسیار با آثار سدیدالدین عوفی است اما جز اینها قرائن و شباهت‌های دیگری میان این اثر با آثار سدیدالدین دیده می‌شود. برای نمونه، نویسنده *نزهة العقول* آنجا که به نقل حکایت یا گفته‌ای از امامان شیعه می‌پردازد، از ایشان با احترامی ویژه یاد می‌کند و این موضوع از ویژگی‌های نمایان در نوشته‌های سدیدالدین عوفی نیز هست. از دیگر قرائن اینکه چهار بیت از ابیات *تحفة العر اقین خاقانی* در صفحات ۸۰ و ۱۳۵ *نزهة العقول* ثبت شده است. نگارنده پیش از این در دیباچه *تحفة العر اقین* (ص ۴۷ و ۴۸) اشاره کرده بود که *لباب‌الالباب* عوفی کهن‌ترین متن شناخته‌شده‌ای است که ابیاتی از *تحفة العر اقین* در آن درج شده و با توجه به این نکته که ابیات *تحفة العر اقین* در شمار اندکی از آثار کهن به‌کار رفته است این کاربرد را نیز می‌شود قرینه‌ای گرفت بر اینکه شاید نویسنده *نزهة العقول* همان سدیدالدین محمد عوفی باشد؛ به‌ویژه که دو بیت مندرج در صفحه ۱۳۵ *نزهة العقول* در *لباب‌الالباب* (ج ۱، ص ۸) نیز درج شده است.

باوجود این‌گونه قرائن، همچنان خارخار تردیدی دربارهٔ صحت این احتمال در دل وجود داشت و لذا جست‌وجوی بیشتری برای دریافتن ارتباط *نزهة العقول* با آثار سدیدالدین عوفی آغاز شد که خوشبختانه نتایج سودمندی داشت چرا که پس از مقایسهٔ متن با *جوامع‌الحکایات* این نکته به‌دست

آمد که بیشتر حکایتها و عبارات نزهة العقول به عین عبارت در جوامع الحکایات نیز درج شده است. برای نمونه، آغاز فصل ششم نزهة العقول با عنوان «فی الادب» و همچنین نخستین حکایت از آن فصل به عین عبارات در باب ششم از قسم دوم جوامع الحکایات با عنوان «در فضیلت ادب» (ص ۱۷۱-۱۷۲ [سطر ۱۱]) درج شده است. همچنین حکایت دوم از همان فصل در یکی از نسخه‌های جوامع الحکایات متعلق به موزه بریتانیا درج شده است (نک: جوامع الحکایات، جلد اول از قسم سوم، ص هشتاد و سه مقدمه) که عجالتاً این حکایت را در بخش‌های چاپ شده اثر نیافتیم. همچنین آغاز فصل بیست و چهارم نزهة العقول به عین عبارات در باب چهاردهم از قسم دوم جوامع الحکایات (ص ۳۵۹) دیده می‌شود. همچنین عبارات آغازین از فصل سی و چهارم نزهة العقول (ص ۲۲۲) به عین عبارت در آغاز باب سوم از قسم سوم جوامع الحکایات (ص ۵۷) و همگی حکایت ذیل همان فصل از نزهة العقول (صص ۲۲۳-۲۲۷) در ذیل همان باب از جوامع الحکایات (صص ۷۲-۷۶) به عین عبارات و البته با اندکی اختصار ضبط شده است.

البته برخی از داستان‌هایی که در یکی از این دو اثر ذیل یک موضوع درج شده عیناً در کتاب دیگر ذیل همان موضوع دیده نمی‌شود. برای نمونه باب پنجم نزهة العقول در موضوع «خُلُق» است و حکایت آن اعرابی در ذیل آن درج شده که آبی گنده را که به مذاقش خوش‌ترین آب‌ها می‌آمد به رسم هدیه نزد مأمون برد (صص ۳۷-۴۱) در حالی که همین حکایت در جوامع الحکایات (باب اول از قسم دوم، صص ۱۴-۱۶) در ذیل موضوع «در فضیلت حیا و ذکر

آن» درج شده است. نیز برخی دگرگونی‌ها در میان مندرجات دو متن دیده می‌شود چنانکه متن عربی حدیثی که در *نزهة العقول* (ص ۶۰) دیده می‌شود در باب هفتم از قسم دوم *جوامع الحکایات* (صص ۲۰۸-۲۰۹) به صورت ترجمه فارسی - بی‌متن عربی - درج شده است. بی‌گمان، جز اینها مشترکات دیگری نیز میان دو متن یافته خواهد شد که دریافتن آنها جست‌وجوی بیشتری را می‌طلبد اما آنچه یاد کردیم برای نتیجه‌گیری‌های نوشته کنونی بسنده است.

نکته‌ای که جا دارد در اینجا یادآور شویم اینکه نویسنده *نزهة العقول* در بخشی از اثر (ص ۱۶۷) به «عبدالرحمن بن عوف» چنین اشاره کرده است:

روایت کرده‌اند از عبدالرحمن عوف رضی الله عنه - که خال اعلای مؤلف این فصول است - که چون چشمه آمال او از آب روان اموال دریا شد و کثرت مواشی او حواشی بادیه را تنگ گردانید ... درین اندیشه به حضرت رسالت آمد و از توانگری خود شکایت کرد ...

مضمون این حکایت در باب چهاردهم از قسم دوم *جوامع الحکایات* (ص ۳۶۷) بدین عبارات درج شده است:

آورده‌اند که عبدالرحمن بن عوف رضی الله عنه - که جد مؤلف کتاب است - روزی به خدمت مصطفی علیه‌السلام از توانگری خود بنالید ...

چنانکه می‌بینیم در عبارت *نزهة العقول* اشاره به «خال» نمی‌تواند درست باشد و به احتمال قریب به یقین واژه «خال» صورت تحریف‌شده «جد» می‌باشد؛ به‌ویژه که تحریف این دو واژه به یکدیگر محتمل است.

نکته دیگر اینکه شاید برای برخی افراد این پرسش پیش آید که شاید نزهة العقول گزیده‌ای از جوامع الحکایات باشد. این احتمال از دو سوی قابل ردّ است. نخست اینکه این گزیده نمی‌تواند کار یک نفر جز عوفی باشد چرا که نگارش نزهة العقول در نسخه به تصریح از عوفی دانسته شده و بعید است که کسی گزیده‌ای از یک اثر را گرد آورده و سپس به همان نام مؤلف اثر اصلی منتشر کند. دیگر اینکه اگر خود عوفی این گزیده را پدید آورده بود قاعدتاً می‌بایست به این موضوع در متن اشاره می‌کرد. دومین دلیل اینکه هرچند اشتراکاتی به عین عبارات در دو اثر دیده می‌شود اما متن نزهة العقول در موارد گوناگونی با جوامع الحکایات اختلاف دارد و این اختلاف‌ها از گونه برگزیدن بخش‌هایی از یک متن نیست.

گمان نویسنده این سطرها بر آن است که عوفی نزهة العقول را پیش از جوامع الحکایات نگاشته و بعدها که خواسته متنی عظیم چون جوامع الحکایات را تألیف کند، بخش‌هایی از نزهة العقول را عیناً در میان آن متن گنجانده است. قرینه‌ای که این نکته را تأیید می‌کند اینکه در آغاز نزهة العقول مؤلف به دو کتاب خود با نامهای غنیة الاوصاف و منیة الوصاف و همچنین زبدة المعالی لأبی المعالی اشاره کرده است^(۳) و اگر وی این اثر را پس از دو اثر حجیم و ارزشمند خود - باب الالباب و جوامع الحکایات - نگاشته بود، قاعدتاً می‌بایست در دیباچه نزهة العقول به آن دو نوشته نیز اشاره می‌کرد.

نکته دیگر اینکه در بخش‌های مشترک میان *نزهة العقول* و *جوامع‌الحکایات* گاهی ضبط‌های یکی بر دیگری برتری دارد و لذا از هرکدام از این دو متن می‌توان به عنوان نسخه‌ای کمکی در تصحیح دیگری بهره بر گرفت. سخن پایانی اینکه تصحیح *نزهة العقول* در شرایطی ویژه به انجام رسیده و لذا نویسنده‌این سطور را در آن سخنی نیست اما چه خوب خواهد بود اگر فاضل گرامی، آقای بشری، متن را با توجه به *جوامع‌الحکایات* از نو تصحیح کند.

یادداشت‌ها:

۱. *نزهة العقول فی لطائف الفصول*، ابوطاهر محمد بن محمد یحیی عوفی، به کوشش ایرج افشار و جواد بشری، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۹۰ خ.
۲. با توجه به اینکه عوفی *لباب‌الالباب* (ج ۱، ص ۱۷۸) از نیای خود «شرف‌الدین ابوطاهر یحیی بن طاهر بن عثمان العوفی» یاد کرده است.
۳. این اشاره عوفی به دو اثر دیگرش را باید از دانسته‌های تازه تاریخ نگارش‌های فارسی به‌شمار آورد.